

AZERBAJCAN HALI SANATI*

LATİF KERİMOV**

Türkiye Türkçesi'ne Aktaran: MUSTAFA YILDIRIM ***

Kafkasya'nın Güney-doğusunda, Hazar denizinin batı sahilinde yerleşen Azerbaycan bir Türk Cumhuriyeti'dir. Burada gözlerimizin önüne, sonsuz düzlükler ve çayırlar, karlı dağ zirveleri ve kumlu deniz sahilleri serilir. Verimli toprakları, ılıman iklimi ve sıcak güneşi ile gelişmenin her sahası için uygun şartlar oluşturur.

Kafkasya'da yetişen 6.000 çeşit bitkinin 4100 çeşidi Azerbaycan'da yetişir. bu bitkiler tabiat açısından büyük ehemmiyete sahiptir. Ayrıca madenler bakımından da zengin yer altı kaynakları bulunmaktadır.

Azerbaycan eski zamanlardan beri Doğu'nun yüksek derecede gelişmiş bir bölgesi olarak, pamukçuluk ve hayvancılıkta da ileri gitmiştir.

Kuzeyden güneye ve doğudan batıya giden yolların kesiştiği bir yerde yerleşen Azerbaycan aynı zamanda iktisadî ve siyasî olayların merkezi olmuştur. Bu durumlardan dolayı Azerbaycan, medeniyetlere ocaklık yapmış bir yerdir.

Bu topraklardan elde edilen halı örnekleri, klâsik edebiyatta ve şifahî halk edebiyatında defalarca ifade edilmiştir.

Azerbaycan halısını nasıl tasvir edebiliriz? Onu görmek lâzımdır. Çünkü bu halılar, Azerbaycan'ın rengârenk tabiat güzelliğini, gökyüzünün maviliğini, ormanların yeşilliğini, dağ yamaçlarının hoşnutluğunu ve karlı zirvelerin beyazlığını aksettirir.

Bu halılarda kırmızı nar tanelerinin, mahmur ayvaların, sarı zeferanın ve kehreba üzümün renkleri icazkâr bir şekilde kaynaşmıştır. Azerbaycan halısı, renklerinin sonsuz zenginliği, nakışlarının taklit edilemeyecek özelliği, tasarım tahayyülünün gücü ve yüksek sanatkârlık örneği oluşu ile farklılık arz eder.

* Latif Kerimov'un *Azerbaycan Halıçılığı* (1985) adlı kitabının s. 7-16'daki bölümünün tercümesidir.

** Azerbaycan halk ressamı, devlet ödülü sahibi, sanatşinaslık namzedi, İlimler Akademisi, Mimarlık ve İnce Sanat Enstitüsü'nün Dekoratif-Tatbiki Sanat Şubesi'nin Müdürü, Halıçinas.

*** Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Halıcılık, Azerbaycan'ın en eski dekoratif sanat gruplarından biridir. Arkeolojik kazılar ve edebî âbideler Azerbaycan'da halı sanatının çok eskiden beri var olduğunu ispat etmektedir.

Tarihî dokümanlardaki malûmata göre, Orta Çağ'da Azerbaycan, Doğu'da hem halı, hem de kilim üretiminin merkezlerinden biri olmuştur.

X. asra ait (982 m.) "Hudud'ül-Âlem" adlı el yazmasında denir ki, "Azerbaycan şehirleri kendisine has çuvalları ve palazları ile meşhur olmuş; Nahcivan, Hoy ve Salmas şehirleri zilileri, halıları ve dokuma örnekleri ile, Erdebil ve Şirvan şehirleri ise çeşitli ipek ve yün mamüller ile şöhret kazanmışlardır"

Meşhur tarihçilerden Ebu Cafer Muhammed Taberi (839/923) Azerbaycan'ın Araplar tarafından işgal esnasını anlatırken şöyle diyor: "22/642 yılında Azerbaycan'ın kuzey doğusunda yüksek kaliteli halılar elde edilmiştir."

Tarihçi ve seyyah el-Makdisî (X.asır) Azerbaycan'ın Berde şehrini ve Pazar yerini tasvir ederken şunları söylüyor: "Pazarda ipek ve giyim eşyaları satılır. Burada bulunan halıların benzeri yoktur."

Halıların tasvirine Azerbaycan klâsik edebiyatında da rastlanır. Özellikle Tebrizî'nin (XI. y.y.), Nizami Gencevî'nin, Hakan-ı Şirvânî'nin (XII. y.y.) ve başkalarının eserlerinde görülür.

XIII. asırda Doğu'yu gezip dolaşmış meşhur seyyah Marko Polo da şöyle yazıyor: "Azerbaycan'da bütün dünyada şöhret bulmuş parçalar, halılar ve kılıç tiyeleri hazırlayan birçok sanatkâr vardır."

XV. asırda Azerbaycan halı ustaları ipek halılar dokurken, altın, gümüş-ip ve değerli taşları malzemenin arasında kullanmışlardır.

Azerbaycan'ı ziyaret eden çeşitli ülkelere ait elçi, seyyâh ve tacirler halı ve benzeri el dokumalarını hediye veya ticarî amaçlarla satın alarak ülkelerine götürmüşlerdir. Bu sebeple, Azerî halılarının pek çoğu Avrupalı ressamların tablolarında görülmektedir. Azerbaycan halılarının yer aldığı tablolar arasında Hans Holbein'in "Elçiler" ve Hollandalı sanatçı Yan Van Eik'in "Madonna Canon Van der Pale" örnek gösterilebilir. Bu tablonun fonunda bir "Kuba" halısı yer almıştır.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Safevîler devri, Azerbaycan halı sanatının en fazla gelişme kaydettiği dönem olmuştur. Bu devirde Tebriz, Erdebil, Şamahı, Gence ve Berde halı dokuma merkezleri haline gelmiştir.

Yüzyıllardır halı dokuma merkezlerinden olan Şirvan, Karabağ, Abşeron, Kuba, Kazak, Gence, Mugan ve Talış'da dokunmuş en seçkin halılar şimdi Rusya'da Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da müzeleri süslemektedirler. Bütün dünyada "Kafkas halısı" diye tanınan halı ve kilimlerin %90'ını Azerbaycan halıları oluşturur.

1928 yılında Azerbaycan'da "Azer Halı Birliđi" kuruldu. Bu birlik çeşitli bölgelerde bulunan halı imalâthanelerine öncülük etmektedir. Bu atelyelerde tecrübeli halı dokuyucuları ile beraber genç halıcılar da çalışmaktadır. Bu ekip, klâsik geleneğe sadık kalarak el halıları dokuyorlar. Bu halılar, Bağdat'ta, Leypsik'te, Monreal'de, Plovdiv'de, Cezayir'de, Kahire'de, Şam'da, İzmir'de, Tahran'da yapılan uluslararası sergilerde teşhir edilmiştir.

Yeni halıları ise asırlardır halk tarafından geliştirilmiş olan motiflerden istifade eden çağdaş ressamlar hazırlıyorlar. Ayrıca başşehir Bakü'de halıcılık derneği kurularak, gençlerin haftada iki gün halk sanatlarının esasları konulu ders almaları sağlanmıştır. Yine Azerbaycan'ın halı merkezlerinin tamamında halı okulları açılarak özel teknik çalışmaları ve bizzat dokuma eğitimi verilmektedir. Buna ilâve olarak, akademik seviyede "İnce Sanat Enstitüsü"nde halı araştırmacıları yetiştirmek üzere "Halıcılık Fakültesi" açılmıştır.

Yaklaşık 40 yıldan beri Azerbaycan İlimler Akademisi'nin Mimarlık ve İncesanat Enstitülerinde halıcılığın teorik esaslarını hazırlayan dekoratif sanat şubesi faaliyet göstermektedir. Bu şubenin başkanı Latif Kerimov'dur.

1967 yılında Bakü'de "Devlet Halı Müzesi" açılmıştır. Burada çeşitli bölgelere ait en güzel Azerbaycan halıları sergilenmektedir. Bu müzenin stantlarını XVIII.-XIX. yüzyıllarda dokunmuş eski halılar ve estetik değeri haiz motif zenginliğine sahip soylu halılar bezemektedir.

Yukarıda adları verilen müesseselerin teşkili, halı sanatının estetik, teorik ve teknolojik yönlerinin daha derinden öğrenilmesine imkân vermiştir.

Yapım tekniğine ve kompozisyonuna göre Azerbaycan halısı ikiye ayrılır. Havsız ve havlı halılar, havsız halıları hazırlamak için yedi çeşitten fazla teknik uygulanır. Havlı halılar ise yalnız iki usûlde dokunur. Havsız halıları "Palas", "Cicim", "Şedde", "Kilim", "Zili", "Verni" ve "Sumak" diye çeşitleme ile ifade edebiliriz. Havsız dokuma türlerinden sayabileceğimiz "Huruş", "Mefreş" ve "Çul" gibi günlük basit ihtiyaçlarda kullanılan türlere de yer verebiliriz.

Azerbaycan'da yüzyıllardan beri halı dokuma işi ile kadınlar meşgul olmuştur. Bu sanatı seve seve kendilerinden sonra gelen nesillere öğretmişlerdir. Halıların kompozisyonu, motifleri ve güzellik unsurları ne kadar çok ve detaylı olursa, o kadar hoş ve doğmatik bir özellik taşımaktadır. Gence'de, Karabağ'da, Berde'de ve Şuşa'da öyle bir kadın bulunmazdı ki, o halı dokumasın. Evlenecek kız, bizzat kendisinin dokuduğu halı ile evdeşine giderdi. Adetâ kız istemeye gidenler şöyle sorarmış: "Halı dokuyabiliyor musun?"

Oldukça ilginç istatistik bilgisinden anlaşılıyor ki, 1917 yılında Gence'nin 222 kasabasında 33069 kişi halı dokumakla meşgul olmuştur. Bu da bölge nüfusunun %49'unu teşkil etmektedir. Hattâ Kuba'nın 111 kasaba köyünün 97'sinde 39979 kişi halı dokumakla meşgul olmuştur. Bu da bölgede bulunan el sanatlarıyla uğraşan sanatkârların %81'ine tekabül etmektedir. Karabağ,

Şirvan ve Abşeron Yarımadası'nda da böyle rakamlara ulaşmak mümkündür.

Teknik ve estetik özelliklerine göre Azerbaycan halılarını dört grupta inceleyebiliriz.

A- KUBA-ŞİRVAN GRUBU

Kuba-Şirvan grubundaki halılar üç bölümde incelenir.

1. *Kuba Grubu*: Bu gruba aşağıdaki sıralayacağımız bölgelerin halıları girer.
 - a) Kuba: Burada dokunan "Gence-Kuba", "Alpan", "Hırdagülcü" ve "Alçahgülcü" halıları ve "Kuba Sumakları" önemli bir yer tutar.
 - b) Dereci: Burada "Karakaşlı", "Şahnazarlı", "Molla-Kamalı", "Leçedi", "Pirebedi", "Bilci", "Ugah" ve "Çarah" halıları dokunur.
 - c) Konakkent: Burada "Orduç", "Aturca", "Yerfi", "Cimi", "Gımıl", "Çek", "Haşı", "Konarkent", "Arslan", "Han" ve Sallamasöyüt" halıları dokunur.
2. *Şirvan Grubu*:
 - a) Şamahı: Burada "Şirvan", "Kabıstan", "Şamahı", "İsrafil", ve "Erciman" isimli halılar dokunur.
 - b) Mereze: Burada "Mereze", "Nabur", "Çuhanlı", "Çağırılı" ve "Cemcemli" halıları dokunur.
 - c) Aksu: Bu bölgede "Bico", "Geşed" ve "Pirhasanlı" halıları dokunur.
 - d) Kurdemir: Burada "Kurdemir", "Şilyan" ve "Sos-sor" halıları dokunur.
 - e) Gazi Muhammed: Burada "Hacıkabul", "Şirelibey" halılarıyla birlikte palaz ve kilimlerde dokunmuştur. "Seki", "Zagatala" ve "Balakcan" halılarına benzemekle beraber güzellik ve teknik özellikleri bakımından da "Şirvan" halılarına benzeyen "Gebele" ve "Salyan" halıları da bu gruba girerler.
3. *Bakü Grubu*:
 - a) Abşeron yarımadası: "Bakü", "Hilebuta", "Hileefşan", "Sırahani", "Navhani", "Geredil", "Gala" ve "Fatmayı" halıları burada dokunur.
 - b) Hızı: "Fındıgan", "Gaydı" halıları ile buranın meşhur zililerini de ifade etmek yerinde olur.

Kuba-Şirvan halı tipine dahil olan bu üç grubun (Kuba, Şirvan, Bakü) yapım tekniği birbirine benzemekle beraber, nakışları birbirinden farklıdır. Kuba grubu halılarının kompozisyonu Şirvan ve Bakü gruplarının "Hilebuta" ve "Hilefşan" halıları istisna tutulursa Bakü grubu halılarının kompozisyonlarına nazaran daha yoğun motiflidir.

Kuba ve Bakü halılarına nispeten Şirvan grubu halılarında, insan, hayvan tasvirlerine ve günlük hayattan ilham almış motiflerin oluşturduğu kompozisyonlara daha çok rastlanır. Kuba, Şirvan tipi halılarda mimarlık motiflerine de rastlanır. Kuba-Şirvan halıları küçük ölçüde olmakla beraber, 1 m²'den 4 m²'ye kadar ulaşan ebatlarda dokunur. Çok istisna olarak özel dokunmuş halılarda 10-15 m²'den 20 m²'ye kadar bir hacme sahip halılara da tesadüf edilir.

Kuba-Şirvan halılarının ilme (düğüm) sayısı 40x40 dan 50x50'ye dek ulaşır. 1 m²'de 400.000 düğüm olduğunu söyleyebiliriz.

Kuba-Şirvan halıları esasen zengin ve mürekkep çeşitliliği, ahenkli ve ağır renkleriyle dikkati çeker. "Dolanca İlme" ve "Kullabî ilme" (Gördes) usulü ile dokunur. Bu halılar sıkı, yumuşak ve kısa havlı olurlar. İlme kalınlıkları ise 3 mm'den 6 mm'ye kadar olur.

B- GENÇE KAZAK GRUBU

1. Gence Grubu:

- a) *Gence*: Burada "Gence", "Gadim Gence" ve "Samur" halıları dokunur.
- b) *Kasım İsmailoğlu*: Burada "Çaylı" ve "Fahralı" halıları dokunur.
- c) *Kedebey*: Burada "Kedebey" ve "Çıraklı" halıları çok yaygın olarak dokunur. Azerbaycan'ın batısında Ermenistan sınırları içinde kalmış olan Çaykent'te ve Gölkent'te imal edilen "Karakoyunlu" halıları da bu gruba girer.

2. Kazak:

- a) *Kazak*: "Kazak", "Salahi", "Şıhlı", "Kemerli", "Demirciler", "Kaymaklı", "Göyceli", "Öysüzlü" ve "Dağkesemen" halılarıyla birlikte verni ve zililer de dokunur.
- b) *Borçalı*: Gürcistan'ın bu bölgesinde yaşayan Azerbaycanlılar tarafından şu tür halılar dokunur. "Borçalı", "Karayazı", "Goçagan", "Karçep" ve Karakoyunlu".

Teknik yönleri itibarıyla birbirine benzemekle beraber Gence-Kazak grubu halılarının özellikleri ve ölçüleri bakımından farklar arzettiğini görürüz. Meselâ, Gence halılarının motifleri Kazak halılarına göre daha karışıktır. Ka-

zak halıları ölçü itibarıyla Gence halılarından hayli büyük olur. Bazan da bu bölgelerde Karabağ ve Güney Azerbaycan'da yaygın olan yolluk türü halılara benzer dokumalara rastlanır. Gence-Kazak halıları 3 m²'den 10 m²'ye kadar ebatlarda dokunurlar.

Gence Kazak halılarının kompozisyonları esas itibarıyla daha sade ve motifleri ise Kuba-Şirvan halılarına göre daha geometriktir. Renk özelliklerine gelince, Gence-Kazak halılarında sarı, yeşil ve narıncı renklere daha çok rastlanır. Kazak halılarında düğümler "Kullabî ilme" ve "Dolama ilme" usulü ile atılır. Düğümler sık olmakla beraber sağlam olur. Orta ölçülü bu halılar sağlamlığı ile dikkati çeker.

Gence-Kazak halılarında düğümlerin sıklığı 25x25 ve 35x35 ölçüleri arasında yer alır. Bu halılara 1 m²'de 60.00'den 120.00'e kadar ilme yerleşir. Bazan 1 m²'de 160.000 düğümü olan halılara da rastlanır. Gence, Kazan halılarında ilme hündürlüğü 6 mm'den 12 mm'ye kadar olabilir.

C- KARABAĞ GRUBU

1. Karbağ:

a) *Berde*: Bu bölgede "Berde", "Hangerverd", "Aran" "Koca", "Çelebi", "Boynuz", "Deryanur", "Açma-Yumma", "Şabalıt-buta" ve "Balık" halıları ve Şedde verni ve zili dokunur. Büyük sanatkarlar burada dokunan halılara "Aran" halıları ismini verirler. Teknik özellikleri ve bedîf durumunun benzerliği sebebiyle "Nahcivan halıları da bu gruba dahil edilir.

b) *Ağcabedi*: Burada "Lemberan", "Karabağ" ve "Hantirme" halıları ile cicim dokunur.

2. *Şuşa*: Burada "Malıbeyli", "Lempe", "Bahçedegüller", "Bulut", "Sakallı Güller", "Nelbeki Gül", "Gülyaylık", "Mumcuk" ve "Zermehmer" halıları dokunur. Karabağ'ın en eski tarihli yerleşim merkezi Berde'nin halı sanatı XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren Şuşa şehrine kaymış ve burada daha geniş ölçüde yayılmaya başlamıştır. Bu sebepten dolayı Karabağ halılarının ekseriyeti Şuşa'ya ait olarak gösterilir.

3. *Cebrail*: Bu bölgede "Hanlık", "Karakoyunlu", "Kubatlı", "Kurd", "Kasımuşağı", "Behmenli", "Mugan", "Talış" halıları ile kilim ve palazlar dokunur.

XVIII. ve XIX. asırlarda Karabağ'ın sanat merkezi olan Şuşa şehri tabiatın bütün güzelliklerini bağrında toplar. Penah Han, Azerbaycan'ın kuzeyinde ve güneyinde yaşayan meşhur Azerbaycanlı sanatkarları Şuşa'ya davet etmişti. Belirli bir zamandan sonra burada "Zergerlik", "Dulusculuk", "Har-

ratlık" ve özellikle halıcılık sanatı gelişmeye başlamıştı. Kısa zamanda bir sanat merkezi olan Şuşa, orjinal ve rengârenk halı kompozisyonlarını başka halı bölgelerine ihraç etmeye başlamıştır.

Yeri gelmişken şunu da ifade edelim ki, Şuşa'ya çok sonraları gelen Ermeniler halı dokuma sanatının inceliklerini Azerbaycanlılardan öğrenmişlerdir. 1886 yılında Şuşa'ya uğrayan Gürcü araştırmacı Zedgenidze "Şuşadaki bütün halılar Azerbaycanlı ailelerde üretilir, Ermeniler halı dokumayı onlardan öğrenmişlerdir." diyerek gerçekleri ortaya koymaktadır.

Karabağ halıları ve onun üç grubu "Karabağ", "Şuşa" ve "Cebrail" halıları kendi teknolojileri ve bedif özellikleri bakımından birbirlerine benzerler. Karabağ halıları kompozisyonunun çeşitliliği, geometrik ve bitkisel motiflerinin değişikliği ile farklılık arz eder. Karabağ'da yolluk türü el halıları çok yaygındır. Karabağ halıları başka halılara nazaran daha büyük ölçüde olur. Bazen 25 ve 30 m² ölçülere ulaşmış halılara da rastlanır.

Karabağ halılarında düğüm sıklığı 30x30 dan 40x40 ebatlarına kadar ulaşır. Yani 1 m²'de 90.000'den 160.000'e dek ilme yerleşir. Bazen her m²'de 200.000'e kadar ilmesi olan halılara da rastlanır. Bu halılarda ilmelerin kalınlığı 6 mm'den 10 mm'ye kadar olur.

Karabağ grubu halılarının kompozisyonu Gence-Kazak grubu halılarının kompozisyonuna bakarak daha girift işlemeli ve sık motif yerleştirmesi yapılmış biçimde mürekkep olur. En önemli özellik olarak da Karabağ halılarında geometrik forma girmiş bitkisel motifler dikkati çeker. Karabağ halılarında kızıl sarı, kırmızı, alkırmızı renkleri daha çok hâkimdir.

Karabağ halıları "Gullabi ilme" (Gördes) usulü ile dokunur. Halılarda ilmeler orta ve az sıklığa sahip olsalar da hayli sağlam ve kalın olurlar. Karabağ'da dokunan yolluk türü el halısına XIX. asır Azerbaycan Şairelerinden Hurşit Bağnu Nara'nın rehberliğiyle dokunmuş açık kahverengi fonlu 40 m²'lik büyük ve güzel halılarını örnek olarak gösterebiliriz.

Şu da bir gerçek ki, Karabağ halıları kendi özellikleri ve dokuma üslûbu-na göre Tebriz halılarına benzemektedir.

Halılar ve benzeri dokuma ürünleri, yalnız süsleme unsuru olarak kullanılmamıştır ve tek maksadı da bu olmamıştır. Günlük hayatın ihtiyaçlarını karşılamada büyük ehemmiyete sahip olmuşlardır. Büyük ebatla dokunmuş halılar yerlere seriliyor, Havsız olarak dokunmuş olan çeşitli dokuma türleri de duvarlara asılıyordu. Çuval, metreş ve torbalardan da ev eşyalarını saklamak ve taşımak için yararlanılıyordu. Heybeler, çullar ve eyer üstü dokumalar ise yine yolculuk ve taşıma işlerinde atlar üzerinde kullanılıyordu.

Azerbeycan'ın halıcılık sanatı gelişiyor, halı üretimi artıyor. El tezgâhlarıyla birlikte bilim ve teknolojinin bir takım imkânlarından istifade edilerek, Kuba-Şirvan, Gence-Kazak, Karadağ ve Tebriz halıları motif zenginliği ve kompozisyon estetiği ile renk uyumları konusunda ilerlemeler kaydediliyor.

